

AT KOŞUM TAKIMLARI VE FONKSİYONLARI

Kairat Belek, Dr.

Tarih Bölümü, Edebiyat Fakültesi

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

720044, Bişkek, Kırgızistan Mir Caddesi 56

E-mail: kayratbek@gmail.com,

kairat.belek@manas.edu.kg

Abstract

Diversity and richness of traditional cultures of each people define a different subject level of research. In this connection the great value gets studying traditional cattle breeding facilities at nomadic people in the past.

Life of Kyrgyz for many centuries was indissolubly connected with nomadic cattle breeding in which the major function belonged to horse breeding. Research of a place and value of horse breeding in the system of traditional facilities of Kyrgyz enables to restore an original picture of economic life of the Kyrgyz nomadic society. Study of this branch has the important scientific value as it is connected with such general questions as identification of people. Traditions of horse breeding were kept with Kyrgyz up to the present.

The following sayings of the Kyrgyz about value of a horse in life of any the nomadic are absolutely right: «At Adamdyn kanaty»– the fair horse is the man's wing, «at, attan kıyn jat»-without a horse as without legs. And really it is difficult to imagine conditions of nomadic cattle breeding to without horses: first, how to cattle; secondly, how to migrate; thirdly, dialogue with relatives, tents which often settled down at a significant distance from each other, too was in the certain dependence on presence of a vehicle. The proverb "atan barda el taany, atyn barda jer taany" - while you have a father, learn people when you have a horse, study the lands - once again emphasizes a significant role of the horse in life of cattlemen. Through the father to the son the knowledge of traditions of people are passed down and with the horse the person can know not only the ancestors life but also neighboring people. In this article the aspect of horse in social-cultural life of Kyrgyz will be researched.

Keywords: Kyrgyz culture, nomadic, the horse and horse-breeding in Kyrgyz culture

Binmek için eğitime başlanan bir atın üzerine koşumlarının takılması, birbirini takip eden işleri ve faaliyetleri gerektirir. Bu bağlamda atın üzerine takılacak ilk at takımına *nokto* olarak bilinen *yular* denir. Deriden veya ipten örülerek hazırlanan *nokto*, atın başına giydirilerek takılır ve onun vasıtasıyla atın ilk idaresi yapılır. Ayrıca *nokto* sürekli olarak binilen bir ata takıldıktan sonra kolay kolay atın başından çıkarılmaz ve gece – gündüz başında kalır. Kırgızlarda *nokto*yla ilgili olarak “*attı sattım, noktusun satkan çokmun*” (atımı sattım, yuların satmadım) denilmesi, bir atın sahibi tarafından satılsa bile, *noktonun* atla beraber satılmaması ve bir diğer ata takılması gibi bir geleneğin olduğunu gösterir. Atın başındaki *nokto*ya takılmış olan cip yani ip türüne *çılbir* denir ve bu *çılbir* atı sola, sağa ve öne çekmek için kullanılır. *Çılbir*, genelde at kılından örülerek yapılır ve uzunluğu 1,5 – 2 metre olabilir. Burada *çılbir* olarak bilinen ip türü, Kırgızistan’ın güneyindeki Alaykuu gibi bazı yörelerde hem *çılbir* hem de *cular* adıyla bilinir¹. Bu kelime Türkçedeki “*yular*”, Tuvaca “*çular*” sözleriyle aynı anlamı taşır (Vaynşteyn, 1991, 211; Seydakmatov, 2004, 47-50).

Atın başına *nokto* yani *yular* takıldıktan sonra sahibi tarafından *mamı* olarak bilinen ağaçtan dikili sırığa bağlanır. Hatta hali vakti yerinde olanlar bu *mamıya* daha fazla önem vererek *mamının* üzerini oymalarla süslerler. Bu dikili sırık sadece ev sahibinin atları için değil, aynı zamanda ev sahibine gelen misafirlerin atları için de kullanılır. Ayrıca *mamının* evin önünden 20 – 30 metre uzaklıkta olmasına dikkat edilir. Bunun sebebi, evin etrafının temiz olması ve ev sahibinin ailesine atın herhangi bir huzursuzluk ve zarar vermemesi içindir. Atın sahibi *mamıya* atını bağladıktan sonra *cem başlık* (*yem başlığı*) olarak bilinen yem torbasına kâfi miktarda yem koyarak torbayı atın ağzına ve torbanın ipini de atın kulağının arkasına gelecek şekilde geçirir. Böylece *cem başlık*, atın kulağının arkasında kendiliğinden asılı kalır ve ağzı *cem başlık*ın içinde olan at yemini yer. *Cem başlık*ın boyu genelde 50 x 30 – 35 cm ebadında olabilir. *Cem başlık*, çadır bezinden ve kendirden yapılır. Bu yem torbasının her zaman binicinin yanında bulunması gerekir ve rulo halinde dürülüp, eyerin arka tarafına *kancığa* adı verilen terki bağları ile bağlanarak taşınır².

Atın sırtına gelecek şekilde konan ilk malzeme, genelde koyun yününden dokunarak yapılan “*içmek*”dir. Dik dörtgen şeklinde ve beyaz renkte olan *içmek*,

¹ Bu bilgiler, Oş bölgesindeki Kara – Kulca ilçesine bağlı Koo – Çatı köyünde yaşayan Soltobay ZARİPEKOV ve 75 yaşındaki Düyşö SULAYMAN uulu’ndan alınmıştır.

² Bu bilgi, Düyşö SULAYMAN uulu’ndan alınmıştır.

HUMANITIES

30 x 20 ebadında ve 5 – 10 cm kalınlığında olur. Bunun fonksiyonu, devamlı hareket halinde olan ve terliyen atın terini içine çekmek yani almaktır. Bu fonksiyonundan dolayı *içmek* olarak bilinen malzemenin üstüne konan malzeme “*terdik*” yani terlik olarak bilinir (Resim 2). 70 x 50 cm ebadında olan *terdik*, koyun yününden yapılan keçenin üzerine hayvan derisinin kapatılmasıyla elde edilir. Önceden *terdik*in kullanılış bakımından erkekler ve kadınlar için ayrı ayrı yapıldığı bilinmektedir. *Terdiğin* ön yüzü siyah, arka yüzü boz keçeden olup, üzerine kayış işlendikten sonra iki eteğine demirden ağaç şeklinde oyma yapılır. Varlıklı olan kimseler, bu oymanın üzerine gümüşten ince tabaka yaptırarak süsletirler. Hatta *terdik*lerin üzerine çeşitli renkli iplik işlemler ile *karkıra kanat*, *karga tırmak* (karga tırnağı), *müyüz* (boynuz), *kıyal*, *kuş tumşuk* (kuş burun) gibi oyma tasvirleri çizilerek yapılır. Ayrıca kız ve gelinler için, *kunduz* gibi kıymetli yabanî su hayvanının derileri çeşitli renkteki ipeklerle işlenerek *terdik* üzerine bastırılır. *Terdik*, atın üstüne konan eyerin altında en geniş malzemeyi teşkil eder. *Terdik*in fonksiyonu ise, atın sırtındaki eyerin ata rahatsızlık vermemesi ve Kırgızcada “*örköç*” olarak bilinen kamburunu yaralamamasıdır. Aksi halde atın sırtında *coor* veya *cara* denen “yağır” (yara) rahatsızlığı meydana gelebilir (Ömüröv, 2007, 32-33).

Resim 2: “Terdik” olarak bilinen süslü bir terlik

Terdik konulduktan sonra üzerine *celdik* olarak bilinen malzeme konur. İki veya üç keçenin katlanmasıyla yapılan *celdik*in “yel” ile ilgili olduğu, atın sırtının hava almasını, ayrıca eyerin iki yan tahtasının yani “*kaptırğa*”nın atın sırtını yaralamaması ve *terdik*in yırtılmamasını sağladığı anlaşılıyor. Kırgızlarda *celdik* olarak bilinen keçeler, işlenmiş deri ile kapatılır ve süslenirdi. Bununla ilgili olarak *celdiki* yapanlar arasında atasözü olarak şu sözler söylenir:

Bulgari terdik (Kayış terlik)

Muz celdik (Buz yeldik)

HUMANITIES

Burçtarın çeçe cıldızdap (Kenarlarını işleyerek süsleyip)

sözlerinden *terdikin* kayıştan yapıldığı, *celdikin* atın sırtını buz gibi havalandırdığı ve bu malzemeleri kızlar ile gelinlerin süslemelerle daha da büyülü hale getirdikleri anlaşılmaktadır (Ömüröv, 2007, 32).

Kırgızlarda *eer* (eyer), at koşumunun en önemli ve asıl ögesi olarak değerlendirilir (Resim 3). Bu bağlamda onun yapılışına ve at sırtına konuluşuna oldukça dikkat edilir. *Eer*, söğüt, kavak, kayın, meşe gibi ağaç türlerinden yapılır. Bunun için “*somdomo*” olarak bilinen yuvarlak ağaç, sivri bir aletle oyularak kazıldıktan sonra kabaca bir şekil alır. Sonra bıçakla çok titizlikle düzlenir. Bu bağlamda *eerin* çeşitli türleri yapılır ve bunlar şekillerine göre *oymo eer* (oyma eyer), *aştama eer* (birleştirme eyer), *kurama eer* (kurma eyer), *ıñırçak eer*, *ayırmaç eer*, *ak kañkı* veya *kuçmaç eer* ve *kalmak eer* (kalmak eyer) olarak bilinir (Ömüröv, 2007, 32).

Oymo eer (oyma eyer), sarı söğüt ağacının kabuğundan iyice temizlenmesinden sonra kurutularak yapılır. Ancak bazı *eeriler*, söğüt ağacının kabuğunu soyduktan sonra güneş altında kuruması için bir sıraya dizelecek ve birden fazla *eer* aynı zamanda yapmaya çalışırlar. Bu *eer*, ağaçların arka arkaya dizilip güneş altında temizlenmesi ve oyularak yapılmasından dolayı *oymo eer* adıyla bilinir. Bu *eer* yapmak birkaç ayda mümkün olabilir. *Aştama eer* (birleştirme eyer), iki yan tahtası, “*çara*” sı adıyla bilinen oturgacı ve *eer kaşı*, ayrı ayrı ağaçlardan kesilerek yapılır. Daha sonra ağaçlar birleştirilir ve yapılan be *eere aştama eer* denir. *Kurama eer* (kurma eyer), söğüt veya kavak ağaçlarının özel bir usulle kesilmesiyle yapılır. İlk önce *eerin* ön ve arka taraflarına konulacak “*bosogo*” adıyla bilinen eşiği hazırlanır ve eritilen plastikte yapıştırılır. Bundan sonra “*çara*”sı olarak bilinen *eerin* oturgacı ile yan tahtaları olan “*kaptırğa*”sı birbirine birleştirilir. *Eerin* bu parçalarının birleştirilmesinde, ineğin ya da atın kırışleri kullanılır. Hazırlanmış olan *eere* çorba ya da yağ sürülür ve nemlenmiş olan *eer* güneşe konularak kurutulur. Ondan sonra *eerin* üzerine işlenmiş deri kaplanarak iyi bir görünüm için boyanır. *Eerci* kendi isteğine göre gümüş ya da bakırdan çeşitli oyma işlemleri işleyerek bunu daha gösterişli bir hale getirebilir. *İñırçak eer* adıyla bilinen *eer* genelde yük taşımak için kullanılır ve daha çok öküz sırtına konularak ağır yük taşınır. *Ayırmaç eer* ise özellikle 4 – 5 yaşındaki çocuklar için yapılan eyerdir. Çocukların ata ilk alışmaları ve kışlaktan yaylaya göç esnasında kullanılır (Akmoldoyeva, 1987, 68-69).

HUMANITIES

Resim 3: Eer türleri

Ak kañkı veya *kuçmaç eer* ve *kalmak eer* (kalmak eyer) adıyla bilinen eyerler Kırgız halkının destanlarında ve özellikle Manas Destanı'nda geçer. *Baatırların* kullandıkları *ak kañkı eer* ile *kalmak eerin* nasıl yapıldığı bilinmemekle birlikte, bu *eerlerin* askerî alanda kullanıldığı anlaşılıyor. Bu bağlamda Manas Destanı'nda adı geçen *eerler* ve bu *eerlerle* ilgili *cügön* (gem), *kömöldürük* (göğüslük), *üzöngü* (özengi), *kuyuşkan* (kuskun) gibi koşum takımlarının varlığı dikkati çeker. Bu bağlamda *ak kañkı eer* ile ilgili olarak:

Aykölüñdün ak kañkı (Ayköl'ün ak kankı)

Aymanbozgo çak kañkı (Aymanboz ata denk kankı)

Artkı kaşı çilk kümüş (Arka kaşı tam gümüş)

Eki kaptalı een temir (İki yan tarafı tam demir)

ifadesinde Manas'ın *ak kañkı* adındaki eyerinin özellikleri belirtilmiştir (Yunusaliev, 1958, 181). Bu arada aynı destanda *kalmak eer* ile ilgili bir ifadenin şu şekilde geçtiği görülüyor:

Oşol küñü Közkaman (O günü közkaman)

Koñgulboz atın caydaktap (Köñgulboz atın boşaltıp)

HUMANITIES

Altın burma çiderdi (Altın bağlama çiderdi)³

Alıp kelip baymaktap (Getirerek bağlayıp)

Kalmak eerdi cazdanıp (Kalmak eyerine baş koyup) (Yunusaliev, 1959, 282).

At sırtına *eer* konulur konulmaz *eerin* arka kaşının iki yan tarafındaki halkaya çift kayışların birleştirilmesiyle bağlanmış olan *kuyuşkan* (Türkçe: kuskun), atın kuyruğuna takılır (Resim 4). Bu *kuyuşkanın* at üstündeki görevi, atın yürüyüşü esnasında *eerin* öne doğru kaymasını önler. Bu bağlamda *kuyuşkanın* *eer*i yerinde tutmada büyük bir yararı vardır. Bundan sonra *eerin* üstüne *körpöçö* veya *köpçük* olarak bilinen yumuşak bir malzeme konur (Resim 5). Ayrıca *eere*, ata bağlayan 150 x 10 cm ebadında ve kalınlığı 5 cm olan *basmayıl* olarak bilinen uzun enli kayış takılır. *Basmayıl*, örülmüş ve dokunmuş sağlam bir kayıştır (Resim 6). *Basmayılın* iki ucunda yay gibi demir ya da bakır halkaları olur. Bu halkaların birine ince kayış bağlanır. Bu kayış, ikinci halkaya bağlanarak *eer* sağlamlaştırılır. Sonra kayıştan örülmüş ve Kırgızcada *kömöldürük* olarak bilinen göğüslük eyerin ön kaşlarına takılır (Resim 7). *Kömöldürük* gösterişli bir şekilde saçaklı süslemelerle güzelleştirilerek yapılır. *Kömöldürükün* bir ucu atın ön göğsünden geçirilerek *eerin* diğer tarafındaki halkaya bağlanır ve atın göğsüne göre uzatılır veya kısaltılır. *Kömöldürükün* at omuzuna takılmasının sebebi, yokuşlarda *eerin*, at “*sooru*”su olarak bilinen arka tarafına doğru kaymasını önler (Ömüröv, 2007, 32).

Resim 4: Kuyuşkan (kuskun)

Resim 5: Körpöçö (köpçük)

³ Çider: at kösteğinin bir türü.

HUMANITIES

Resim 6: Basmayıl (kolan)

Resim 7: Kömöldürük (g g sl k)

Diğer bir at koşumu olan * z ng * ( zengi), özel bir kalıpla yapılır. Bu kalıp iki, üç ya da beş parçadan oluşur. Demir veya bakır madeninden yapılan * z ng * parçaları, iki ya da üç günde hazır olur. Hazır olan * z ng * deliğinden 10 cm eninde örülmüş bir kayış geçirilir ve *eerin* yan tahtalarındaki deliklere bağlanır (Resim 8). Böylece * z ng * vasıtasıyla binici, at üzerinde denge sağlayarak rahat gidebilir. * z ng *, ata binmede ve inmede ayaklara dayanak olan uygun bir alettir ( m rov, 2007, 32).

Binici tarafından istediği gibi atı idare etmede ve yönlendirmede *c g n* olarak bilinen gemin (başlık) büyük bir yararı vardır (Resim 9). *C g n*, *tizgin* (dizgin) ve *oozduk* veya *suuluk* (ağızlık) olarak iki parçadan oluşur. Atın başına takılan gem, atın başının k  k ya da b y kl ğine göre daraltılıp veya genişletilebilir. Bu arada atın başına geçirilen başlığın düşmemesi için atın boğazına *sagaldırık* adı verilen boğaz kayışı takılır. Bundan sonra atın ağzı tarafındaki halka aracılığıyla *tizgin* bağlanır. *Tizgin*, beyaz kayıştan yapılır ve 1,5 – 2 x 220 – 250 cm ebadında olabilir ( m rov, 2007, 32).

Resim 8:  z ng  ( zengi)

Resim 9: c g n (gem)

Resim 10:  ider (köstek)

HUMANITIES

Binicinin yanında her zaman bulunması gereken bir diğer koşum *tuşamış* olarak bilinen ve atın kaçmaması için ayağına bağlanan köstektir. *Tuşamış*, sağlam bir ipten veya kayıştan 70 x 10 – 15 cm ebadında örülerek hazırlanır. Ancak *tuşamış* yerine atın çılıbrı olarak bilinen ip de kullanılabilir. *Tuşamış* her zaman binicinin yanında *eerin* arka tarafında *kancığa* adı verilen terki bağları ile bağlanarak taşınır. *Tuşamış*, at otlarken daha uzağa gitmemesi ve boşanıp kaçmaması için atın iki ayağına takılarak kullanılır. Kırgızlarda *tuşamış*ın birkaç türü vardır. Atın ön iki ayağına takılan *tuşamışa* – *tuşamış saluu*; atın iki ön ayağı ile sol arka ayağına takılan *tuşamışa* – *çider saluu* (Resim 10); öndeki sol ayağı ile sol arka ayağındaki *tuşamışa* ise – *öröölöp koyuu* denilir (Ömüröv, 2007, 32).

Resim 11: Kamçı Türleri

At cabdıktarı (at koşumları), at sırtına konularak hazırlandıktan sonra binici için kamçıya ihtiyaç duyulur. Kamçı ‘*kök bel*’, ‘*börk*’ ve ‘*buldursun*’ gibi çeşitli türlerden oluşmaktadır. Her kamçı türü ‘*sap*’ ve ‘*tüşkün*’ olarak bilinen iki kısımdan ibarettir. Çok çeşitli türleri olan kamçının önemli bir kısmı olan sap, elle tutulan kısımdır. Bu kısım 32 – 34 cm uzunluğundaki ‘*tabılgı*’ olarak bilinen ağaçtan veya geyik türü olan *elikin* kol kemiğinden yapılır. Kamçının ele tutulacak kısmı olan sapının üstüne kırmızı, boz veya siyah renkteki deri kaplanır. Bu kamçı sapına kaplanmış derinin uç kısımları da saçaklı olarak süslenir. Kamçı sapın baş kısmında bir delik açılarak *büldürgö* adını alan deriden iplik takılır ve bu iplik bileğe asılarak genelde binicinin yanında taşınır. Kamçının ikinci kısmı veya ata vurulan örmeli yumuşak kısmına olan *tüşkün* yaklaşık 42 cm olabilir.

HUMANITIES

Kamçı türleri çeşitli adlarla bilinse de yapı olarak hemen hemen aynıdır. Genelde hepsi deriden yapılır, çeşitli kalay ve bakır gibi madenler ile süslenir ve gerektiği yerde süslü olanları hediye de edilir. Bunların arasından *buldursun* olarak bilinen kamçı türünün Kırgızlar arasında eskiden çok kullanıldığı bilinmekte ve bunula ilgili Manas ve Semetey Destanları'nda aşağıdaki gibi bilgiler geçmektedir:

Altı erkeçtin terisin (Altı keçi derisin)

Tasma kılğan buldursun (Tasma yapan buldursun)

Asıy ögüz terisin (Asıy⁴ öküz derisin)

Özök kılğan buldursun (Özek yapan buldursun)

Özögün üç ay kerdirgen (Özeğin üç ay boyu asan)

Cılaan boor ördürgön (Yılan karaciğer ördüren)

Kak Irgayga saptagan (Kuru ağaca saplayan)

Karılar körüp maktagan (Yaşlılarca övünen)

Kolgo cumşak bolsun dep (Ele yumuşak olsun diye)

Koy makmal menen kaptagan (Koyun yünü ile kaplayan)

Alakanın körkömdöp (Alakanın süsleyip)

Asıl taştan oydurgan (Kıymetli taştan oydurtup)

Koy başınday korgoşun (Koyun başı gibi demirden)

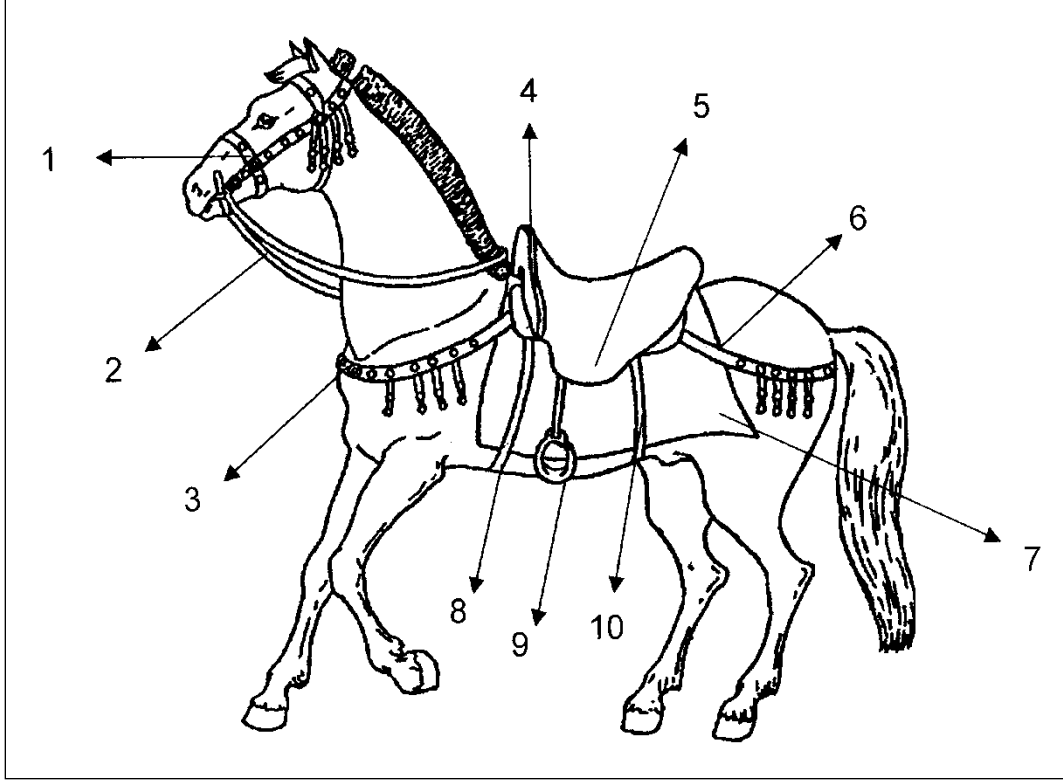
Tüşkününö⁵ koydurgan (Örme ucuna konduran) (Yunusaliyev, 1959, 158).

At koşumları genel olarak değerlendirildiğinde (Resim 12), onların sadece halkın göç, koyun gütmeye ve uzak yerlere gitme gibi sosyal ihtiyaçlarda değil, gerektiğinde evlenen kızlara hediye edilmesi, bayram ve at yarışlarında uru içindeki gösterişli süslü atların ön plana çıkarılması gibi kültürel alanlarda da kullanılır.

⁴ Asıy: beş yaşındaki büyük baş hayvan.

⁵ Tüşkün: Kamçı sapının ata vurulacak örmesi.

HUMANITIES

Resim 12: At ve At Koşumları (K.Ş. Tabaldiyev'in rekonstrüksiyonu)

1. *Cügön* (Gem)
2. *Tizgin* (Dizgin)
3. *Kömöldürük* (Göğüslük)
4. *Eer* (Eyer)
5. *Körpöçö* (Köpçük)
6. *Kuyuşkan* (Kuskun)
7. *Terdik* (Terlik)
8. *Basmayıl* (Kolan)
9. *Üzöngü* (Üzengi)
10. *Çablanu* (eyerin arka kolanı)

Edebiyat

- [1] Vaynştein S.İ. *Konskaya Upryaj*. Mir Koçevnikov Tsentra Azii. (Moskva, 1991), 296 s.
- [2] Seydakmatova K. *At Cabdıktarının Attarı*. Sözdör Kantip Caralğan?. Bişkek, 2004, s. 47 – 50.
- [3] Ömürov B. *At Cabdıktarı: Bölünüşü cana Casalış Tehnologiyası*. Şookum, 6, Kulca 2007, s. 32 – 33.
- [4] Akmoldoyeva B.B. Konevodstvo v Sisteme Traditsyonnogo Hozyaystva Kirgizov (Konets XIX-naçalo XX vv.) // *Voprosı İstorii Materialnoy i Duhovnoy Kulturi Kirgizstana*. Frunze, 1987, s. 58 – 74.
- [5] Yunusaliev B.M. (Yay. Haz.) *Manas I*, Frunze, 1958, 343 s.
- [6] Yunusaliev B.M. (Yay. Haz.) *Semetey II*, Frunze, 1959, 324 s.